DOI 10.47315/archives2021.328.097

УДК 341.485(=411.16)(477.8-89Гал)«1941/1944»:930.253

Володимир Зілінський

кандидат історичних наук,
старший зберігач фондів
відділу забезпечення зберігання документів,
Державний архів Львівської області;
асистент кафедри історії, музеєзнавства
та культурної спадщини,
Національний університет «Львівська Політехніка»
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2734-6912>

КРИТИЧНИЙ АНАЛІЗ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ЄВРЕЙСЬКИХ ЖЕРТВ У ДОКУМЕНТАХ НАДЗВИЧАЙНОЇ ДЕРЖАВНОЇ КОМІСІЇ СРСР ПРО НАЦИСТСЬКІ ЗЛОЧИНИ НА ТЕРИТОРІЇ ДИСТРИКТУ ГАЛИЧИНА

Анотація. Мета статті – простежити особливості ідентифікації єврейських жертв у документах Надзвичайної державної комісії та її підрозділів зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяної ними шкоди громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам СРСР (НДК), що стосуються Голокосту на території дистрикту Галичина. **Наукова новизна.** Здійснено першу спробу дослідження ідентифікації єврейських жертв у матеріалах НДК на території, що входила до дистрикту Галичина. Встановлено характерні способи описування нацистських злочинів супроти єврейського населення, виявлено взаємозв'язки між конструюванням міфу великої перемоги і діяльністю комісії; простежено спільне і відмінне в документах на різних рівнях її роботи, починаючи від районних відділів і аж до висновків республіканської та всесоюзної комісій. Наведено практичні приклади ідентифікації єврейських жертв нацистів. В дослідженні використано історико-порівняльний та історико-типологічний **методи**. Проаналізовано архівні документи і зроблено висновки про відсутність розгляду жертв нацистів за національною ознакою. Євреїв здебільшого зараховували до категорії «мирні радянські громадяни». Жодним чином не виділялась особливо трагічна доля цих людей в звітах комісії на найвищому рівні. Таким чином нівелювалася сама пам'ять про єврейську громаду. Адже відсутність національного принципу при дослідженні Голокосту – це відсутність однієї із головних ознак геноциду. Євреїв переслідували за те, що вони були євреями, а не радянськими громадянами. Поряд із цим зазначено, що в актах комісій на нижчих рівнях, наприклад районних, трапляється національний принцип. **Висновки.** Завдяки дослідженню можемо сказати, що в основному єврейські жертви потрапили до категорії «мирні радянські громадяни». Зазвичай вони згадуються в «змішаному стилі»: інформація про єврейські жертви є лише в одній частині документа, а в інших – ні. Це означає,

© В. Зілінський, 2021

що вони згадуються або в тексті документа, або у висновках, або в статистиці наприкінці. Рідко євреї згадані із конкретними уточненнями національності та особливої долі. Унікальними знахідками можна вважати поіменні переліки замучених людей.

Ключові слова: Голокост; дистрикт Галичина; євреї, Надзвичайна державна комісія СРСР (НДК); розслідування нацистських злочинів.

Радянське минуле потребує ґрунтовного вивчення та переосмислення. Незасвоєні уроки не лише зупиняють розвиток, а й здатні нашкочити майбутньому. Аналізуючи ставлення радянської системи до своїх же громадян, варто чітко уявляти те знецінення вартості життя, людської гідності, прав та свобод, яке було невід'ємною ознакою політики СРСР. Відсутність бачення людини як найвищої цінності особливо проявлялася в критичні моменти. Німецько-радянська війна стала черговим індикатором, що підтвердив цю тезу. Побудова міфу великої перемоги передбачала погляд на цивільні жертви лише як на людей, які сплатили свій борг державі. Страждання мільйонів ставало розмінною монетою у визнанні особливої ролі СРСР у війні. Концепція «радянської людини» передбачала стандартизацію. То ж місця для «інакшості» тут не лишалося. Жертвами нацизму були виключно «мирні радянські громадяни». Національність жертв була не важлива.

Така своєрідна монополія на страждання мала ще й цілком практичне застосування. Радянський союз систематично готувався вимагати компенсацію за шкоду, яку йому було заподіяно. Цій меті підпорядковували створення 2 листопада 1942 р. «Надзвичайної державної комісії та її підрозділів зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяної ними шкоди громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам СРСР» (далі – НДК).

Діяльність НДК, Української республіканської та місцевих комісій зі сприяння у встановленні злочинів нацистських загарбників знайшли висвітлення у цілому ряді перших праць українських дослідників Голокосту, а саме: А. Подольського, Ф. Левітаса, С. Єлисаветського¹. Особливу увагу цьому корпусу джерел приділили Ф. Винокурова²

¹ Подольський А. Нацистський геноцид щодо євреїв України (1941–1944 рр.) : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05 / Подольський Анатолій Юхимович; НАН України, Ін-т нац. відносин і політології. Київ, 1996. 171 с.; Левітас Ф. Євреї України в роки Другої Світової Війни. Київ: Вирий, 1997. 271 с.; Єлисаветський С. Катастрофа і опір українського єврейства (1941–1944): нариси з історії Голокосту і опору в Україні / НАН України. Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень. Київ, 1999. 423 с.

² Винокурова Ф. А. Фонди Державного архіву Вінницької області як джерело з історії долі євреїв під час німецько-румунської окупації 1941–1944 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Винокурова Фаїна Аврамівна: Держкомархів України; Укр. НДІ арх. справи та документознавства. Київ, 2003. 225 с.

і Є. Максимчук³. Таких досліджень дуже бракує сучасній історіографії Голокосту в Україні.

Ще до завершення війни у результаті роботи НДК було зібрано колосальну кількість документів – 4,3 млн одиниць. Хоча достовірність великої кількості зібраних комісією матеріалів не викликає сумнівів, на думку сучасних дослідників, зокрема, Н. Польсена, варто враховувати особливі умови, в яких вона працювала. Йдеться про сталінський режим і про те, що НДК не була незалежною у своїй роботі. Такі обставини не дозволяли комісії ставити собі за мету неупереджено збирати інформацію про події періоду окупації⁴. На її роботу великий вплив мали найвищі керівники комуністичної партії та держави. Вивчаючи питання доцільності діяльності комісії та застосування її матеріалів, історик М. Сандерс вважає, що, перш за все, НДК шукала злочинців і зрадників, а її інформація використовувалася всередині країни і за кордоном з пропагандистською метою⁵. Подібний погляд на це питання має дослідниця М. Сорокіна. Вона пише, що НДК була одним із чинників творення сталінського міфу війни, згідно з яким усе «наше» – це подвиги і жертви, а усе «чуже» – це вороги і злочинці. Авторка вважає, що головною метою комісії була пропаганда, а рівень фальсифікації був дуже високий⁶. Про неточності в даних НДК також писав К. Феферман. Історик зазначив, що допити свідків проводили працівники органів державної безпеки. Тому люди боялися опинитися серед підозрюваних у співпраці з окупантом. Зважаючи на це, їхні свідчення могли бути перебільшеними, а оцінка подій – необ'єктивною⁷.

Як бачимо, значення документів НДК часто асоціюється із поняттями «пропаганда», «необ'єктивність» чи «фальсифікація». Дійсно, ці документи є «складним» джерелом. Вони містять багато інформації, але вона прихована в тексті. Тому дослідникові слід бути дуже обережним

³ Максимчук Є. С. Діяльність державних комісій з розслідування злочинів нацистів на території України (1941–1951 pp.): типологічний склад та інформаційний потенціал джерельного комплексу : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Максимчук Євген Спиридонович; Держкомархів України. Укр. НДІ архів. справи та документознавства. Київ, 2007. 20 с.

⁴ Польсен Н. Розслідування воєнних злочинів по-совітськи. Критичний аналіз матеріалів Надзвичайної державної комісії // Голокост і сучасність: студії в Україні і світі. 2009. № 1. С. 28.

⁵ Sanders M. R. Extraordinary Crimes in Ukraine: An Examination of Evidence Collection by the Extraordinary State Commission of the U.S.S.R. 1942–1946. PhD dissertation. Ohio University, 1995. P. 349.

⁶ Sorokina M. People and Procedure: Toward the History of the Soviet Investigations of the Nazi War Crimes // Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History. 2005. Vol. 6. № 4. P. 800–802.

⁷ Feferman K. Soviet investigation of Nazi crimes in the USSR: documenting the Holocaust // Journal of Genocide Research. 2003. № 4. P. 598.

під час їх аналізу. Проте, варто відмітити, що, попри явну пропаганду⁸, відверту фальсифікацію, у багатьох випадках і неточності, які стосуються кількості жертв⁹, документи НДК часто є фактично єдиними матеріалами. То ж їхню вартість не можна недооцінювати. Наприклад, документи нацистських місцевих окупаційних органів влади збереглися фрагментарно. Про певні населені пункти інформації обмаль або ж немає взагалі. Натомість, у матеріалах комісії присутня систематизація. Після відвоювання території в нацистів робота проводилася у кожному районі. Установлювалися злочини, здійснені в селах, містечках чи великих містах. Не слід забувати, що комісії працювали одразу ж після того, як пройшов фронт, «по гарячих слідах». Це було пов'язано з тим, що Радянський Союз старався якнайшвидше опрацювати зібрані факти злочинів нацистів і підрахувати збитки в питаннях чисельності людських жертв і майна. Головне завдання полягало в підготовці даних для представлення на післявоєнному міжнародному трибуналі, що згодом відбувся у Нюрнберзі. Точність інформації в документі часто залежала від конкретного складу місцевих комісій. Отже, складені акти можуть відрізнятися між собою за ступенем достовірності. Тому кожен випадок необхідно перевіряти окремо. Адже районні комісії, маючи одні і ті ж рекомендації і дотримуючись загальних вимог, в залежності від ситуації акти складали дещо по-різному.

Документи не публікувалися на місцях. Їх надсилали для опрацювання до обласного центру. Саме там готували основний звіт. У ньому, як і у республіканському, підбивалися підсумки, наприклад, – загальна кількість загиблих по областях¹⁰. У звіті змальовували ситуацію, що була на території цілої області чи республіки в роки окупації, зазначаючи лише ті подробиці, які найповніше ілюстрували жорстокість окупаційного режиму. Матеріали і обласні звіти по території колишнього дистрикту Галичина готували Львівська¹¹, Дрогобицька¹², Тернопіль-

⁸ Безыменский Л. Информация по-Советски // Знамя. 1998. № 5. С. 191–199.

⁹ Зілінський В. Голокост на території дистрикту «Галичина»: джерелознавчий аналіз проблеми: дис. канд. іст. наук. 07.00.06 / Зілінський Володимир Тарасович: НАН України. Ін-т української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського. Київ, 2019. С. 149–170.

¹⁰ ДАРФ (Державний архів Російської Федерації). Ф. 7021. Оп. 149. Спр. 227а.

¹¹ Держархів Львівської обл. (Державний архів Львівської області). Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 88, 91, 278, 279; Ф. Р-221; Ф. Р-648; Ф. Р-1887; ЦДАГО України (Центральний державний архів громадських об'єднань України). Ф. 166. Оп. 3. Спр. 219, 234, 237, 240.

¹² Держархів Львівської обл. Ф. П-5001, Оп. 6. Спр. 408, 409; Ф. Р-2022. Оп. 1. Спр. 111, 112; ЦДАГО України. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 208, 234, 237; ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 361.

ська¹³ і Станіславська¹⁴ комісії. Зараз їхня документація зберігається в архівах Львова, Тернополя та Івано-Франківська. Після підведення підсумків на рівні області дані направляли до Києва, де їх опрацьовувала республіканська комісія. Документи її роботи і офіційних висновків представлені у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (м. Київ)¹⁵. Зрештою усі дані опинилися у Москві. Ці документи зберігаються у фонді «Чрезвычайная государственная комиссия по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков на оккупированной территории СССР (ВЧК)» (Ф. Р-7021) Державного архіву Російської Федерації.

Документи НДК є цінним джерелом для вивчення Голокосту. Проте, дуже часто в дослідників виникають труднощі, що безпосередньо пов'язані із відсутністю використання національного принципу. Члени НДК в основному працювали з категорією «мирні радянські громадяни», до яких належали і євреї. Тому, часто вивчаючи лише документи НДК, важко зрозуміти, про кого саме йдеться. У такому разі дослідникові могла б допомогти персоніфікація жертв. За прізвищами можна встановити, чи жертвами стали євреї, чи ні. Наприклад, у Держархіві Івано-Франківської області зберігається список 1 тис. 86 мешканців Станіслава, які були розстріляні в роки окупації. Національність не вказана, але, зважаючи на прізвища, можна зрозуміти, що йдеться про місцевих євреїв¹⁶. Також є окремий перелік єврейських сімей, які загинули. Інформація подана про 4 тис. 911 осіб¹⁷. На жаль, подібні документи є більше винятками, ніж правилом. Тому очевидно, що необхідно виробити чітку методику ідентифікації єврейських жертв у матеріалах НДК. Для цього, в першу чергу, слід зрозуміти те, яким чином працівники комісії подавали інформацію про терор проти цивільного населення і яке місце вони відводили для єврейських жертв.

Прикметно, що більшість актів НДК не розглядають єврейське населення як таке, що особливо постраждало під нацистською окупацією. Радянські функціонери умисно уникали конкретизації, замінюючи «єврея» на «мирного радянського громадянина». Розглянемо декілька актів районних комісій. Візьмемо за перший приклад документ про події в Комарно. Записано, що 20 жовтня 1944 р. було виявлено 2 ями із трупами місцевого цивільного населення, яке знищили німці. Далі по-

¹³ Держархів Тернопільської обл. (Державний архів Тернопільської області). Ф. Р-274; ЦДАГО України. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 234; ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 308, 309, 310.

¹⁴ Держархів Івано-Франківської обл. (Державний архів Івано-Франківської області). Ф. Р-98; ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 305.

¹⁵ ЦДАВО України. Ф. 3538; Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 334.

¹⁶ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. Р-98. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 17–20.

¹⁷ Там само. Арк. 116–122.

дана детальна інформація про місця страт. Зазначено, що перша могила знаходилася у лісі «Березняк» за півтора кілометра від Комарно. Вона мала 10 м. завдовжки, 5 м. у ширину і 4 м. у глибину. За свідченнями містян, у ній було 470 людських останків. Друге місце екзекуції виявили на єврейському кладовищі в центрі міста. Яма мала 6 м. завдовжки, 4 м. у ширину і 2,5 м. у глибину. У ній знайшли тіла 61 особи¹⁸. Ці події також висвітлює аналогічний документ із Центрального державного архіву громадських об'єднань України (м. Київ)¹⁹. Отже, ані в першому, ані в другому документах євреїв не згадано, хоча цілком імовірно, що вони становили абсолютну більшість жертв. Проте, читаючи лише згадувані документи НДК, складно говорити напевно. Непрямим доказом може слугувати факт місцезнаходження могил на єврейському кладовищі. Проте, без інших джерел довести це неможливо. Лише знаючи факт, що розстріл євреїв Комарно відбувся 24 жовтня 1941 р. у лісі, можемо стверджувати про безпомилкову ідентифікацію жертв²⁰.

Ще одним прикладом може бути м. Яворів. Працівники комісії встановили, що за період окупації до Львова було вивезено близько 1 тис. 200 осіб. Таку саму кількість людей забрали до табору смерті «Белжець». На єврейському цвинтарі працівники комісії виявили 4 ями, в яких було 500 людських останків²¹. Отже, в акті ніде не зазначено, що йдеться про євреїв, бо працівники комісії оперували лише термінами «мирні радянські громадяни» і «місцеве населення». Незважаючи на це, зрозуміло, що до табору смерті «Белжець» вивозили тільки євреїв і їх же страчували на єврейському кладовищі. Деколи, правда, траплялося, що на території кіркутів²² розстрілювали і тих, хто допомагав переховуючи євреїв.

Щодо виселення з Яворова до Львова, то, вочевидь, йшлося про єврейське населення, яке масово звозили з маленьких містечок до табору примусових робіт на вул. Янівській, а згодом там же й розстрілювали. Звичайно, аби мати певність, таку інформацію слід перевірити, використовуючи інші джерела. Наприклад, завдяки сучасним дослідженням знаємо, що насправді спочатку приблизно 500 євреїв Яворова вивезли на примусову працю до спеціального табору в Плугові. Це трапилося 5 травня 1942 р. Лише згодом відбулося декілька депортацій до Львова (на початку 1943-го – 500 осіб і ще 200 наприкінці квітня цього ж

¹⁸ Держархів Львівської обл. Ф. Р-2022. Оп. 1. Спр. 111. Арк. 199.

¹⁹² ЦДАГО України. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 208. Арк. 43.

²⁰ The United States Holocaust Memorial Museum encyclopedia of camps and ghettos, 1933–1945. Vol. II: Ghettos in German Occupied Europe. Part A, Megargee, G. P. & United States Holocaust Memorial Museum. 2009. P. 794.

²¹ Держархів Львівської обл. Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 278. Арк. 18–19.

²² У Галичині українці й поляки вживали назву кіркут (пол. kirkut, kirkow, kierchol, kirchol, від нім. Kirchhof – «церковний двір для поховання померлих»).

року)²³. До табору смерті «Белжець» 7 листопада 1942 р., за даними історика Д. Поля, було вивезено 1 тис. 800 осіб і ще 500 розстріляно на місці²⁴. Згодом, під час ліквідації місцевого гетто, 16 квітня 1943 р. відбулася наступна велика екзекуція євреїв Яворова. Тоді загинуло приблизно 3 тис. 500 осіб²⁵.

У складених актах районної комісії м. Кути єврейські жертви також не згадуються. У документі читаємо, що 9 квітня 1942 р. окупанти розстріляли 1 тис. 58 осіб на місцевому кладовищі, а 1 тис. 535 осіб відправили в табір смерті; 15 вересня 1942 р. 1 тис. 181 «мешканця» заарештували і відправили до Коломиї. Там, неподалік, у Шепарівському лісі їх вбили²⁶. Лише в одному документі згадано, що німецьке гестапо в 1942 р. розстрілювало саме євреїв²⁷. В іншому акті – Коршівської районної комісії також є інформація про виселення «громадян» із місцевих сіл до Коломиї та подальші розстріли в Шепарівському лісі. Ці події стосуються березня-квітня 1942 р. і квітня 1943-го²⁸. Варто зазначити, що в деяких актах НДК безпосередні згадки про євреїв зустрічаємо, але лише в контексті опису поодиноких випадків. Працівники комісії згадують про замордовані сім'ї²⁹. При ознайомленні з такими актами може виникнути хибне враження про випадковість загибелі цих людей, адже в попередніх документах усі жертви окупантів становили одну велику соціальну категорію – «мирні радянські громадяни». Натомість при згадці національності кількох сімей з'являється думка, що нібито їх переслідували за щось інше. Але за що ж, якщо їхні одновірці насправді становили більшість тієї вигаданої сталінським міфом категорії?

Завдяки місцю страти і хронології подій розуміємо, що мова йшла про переслідування євреїв. Насамперед слід зазначити, що переведення євреїв із менших населених пунктів до Коломиї пов'язано з концентрацією єврейського населення в більших містах. Це підтверджено численними німецькими документами. Ще 11 квітня 1942 р. крайсгауптман Коломиї Пітер К. Фолькман видав розпорядження про переселення євреїв (до 24 квітня) із сіл і містечок до більших центрів, таких як Коломия, Снятин і Городенка. У Кутах, Косові, Заболотові та Печеніжині дозволялося залишатися робітникам єврейської національності, які пра-

²³ The United States Holocaust Memorial Museum ... P. 785.

²⁴ Pohl D. Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens. Munich: Oldenbourg, 1996. S. 240.

²⁵ The United States Holocaust Memorial Museum... P. 785.

²⁶ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. Р-98. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 2, 10–11, 25–28.

²⁷ Там само. Арк. 16.

²⁸ Там само. Спр. 20. Арк. 1, 3–4.

²⁹ Там само. Арк. 5–8.

цювали на підприємствах, пов'язаних із воєнною промисловістю. Ці люди мали отримати спеціальні посвідчення, відповідно підтверджені відділом праці³⁰. Аналогічне розпорядження видав крайсгауптман Коломиї. Воно стосувалося переселення в місцеве гетто (до 1 липня 1942 р.) тих євреїв з околиць, які не мали посвідчення зі штампом біржі праці. Черговий приклад – це лист, підписаний керівником відділу поліції безпеки в Коломиї оберштурмфюрером СС Ляйдерітцом до бургомистра громади Снятина щодо виселення євреїв. У ньому чітко зазначено, що до 30 вересня 1942 р. має відбутися остаточне переселення в гетто в Коломиї. На місці могли лише залишитися кваліфіковані робітники, в яких була потреба³¹.

Завдяки цьому переселенню нацисти врешті 10 вересня 1942 р. у Коломиї сформували транспорт до табору «Белжець» із місцевих євреїв, а також тих, хто прибув із Кутів, Косова, Снятина і Городенки. Депортували 8 тис. 205 осіб³². Дослідник Т. Зандкюлер пише, що безпосередньо з Косова і Кутів було приблизно 1 тис. 500 євреїв, 4 тис. – із Городенки і Снятина, натомість решта – з Коломиї³³. Наявна інформація абсолютно узгоджується з тим, що черпаємо з документів НДК.

Раніше ми згадували про 1 тис. 535 євреїв із Косова, яких депортували до табору «Белжець» і також про 1 тис. 181 особу, яких забрали до Коломиї. Очевидно, що останні також були вивезені в «Белжець» або ж розстріляні в Шепарівському лісі. Теоретично можна припустити, що певну кількість із згаданих вище могли депортувати ще наприкінці червня 1942 р., коли з Коломиї відправлявся другий транспорт до «Белжця» із 2. тис. євреїв.

Тенденція замовчувати долю євреїв характерна не тільки для районних актів комісії. Вона притаманна для усіх рівнів – від районних комісій і до обласних, республіканських чи всесоюзної. Наприклад, візьмемо висновки обласної комісії Тернополя. Вона встановила, що на території області було розстріляно 189 тис. 118 громадян, 2 тис. 484 осіб повішено і ще 18 тис. 856 осіб померло внаслідок знущань³⁴. Національність цих людей ніде не зазначалася. Читачеві незрозуміло, чому так сталося. Проте, радянській системі не потрібні були відповіді. Вони б породжували нові запитання. І хоча вони були б адресовані нацистській тоталітарній машині, можна бути певним, віддзеркалили б також сутність радянської системи.

³⁰ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 636. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 1.

³¹ Там само. Ф. 39. Оп. 1. Спр. 54. Арк. 19, 22.

³² *Kruglov A.* Deportacje ludności żydowskiej z dystryktu Galicja do obozu zagłady w Bełżcu w 1942 // *Biuletyn Żydowskiego instytutu historycznego.* Warszawa, 1989. № 3. S. 103.

³³ *Sandkühler T.* Der Judenmord in Ostpolen und die Rettungsinitiativen von Berthold Beitz 1941–1944. Bonn: Dietz, 1996. S. 246.

³⁴ Держархів Тернопільської обл. Ф. Р-274. Оп. 1. Спр. 123. Арк. 1–16.

Досить часто в документах зустрічається змішаний спосіб описування подій Голокосту. Спочатку йдеться лише про жертви «мирного радянського населення». Можлива навіть згадка про певний конкретний випадок жорстокого поводження чи вбивства євреїв. Згодом описуються деталі їх переслідування, але ніде не зазначається конкретно, про кого йдеться і чому саме їх переслідують. Лише потім, коли подаються статистичні дані, вказується, що таким чином у місті загинула певна кількість євреїв. Деколи буває навпаки. В тексті згадано про жертв-євреїв, у прикінцевій статистиці – ні. Серед документів, написаних таким чином, характерним є меморандум від обласної комісії до прокурора Львівської області Корнетова під назвою: «Про звірства і злочини німецько-фашистських загарбників у м. Львів». Документ надрукований російською мовою і розпочинається короткою довідковою інформацією про окупацію Львова, яка здебільшого написана в емоційно забарвленому, художньо-публіцистичному стилі. Відбувається звичайна констатація фактів. Жодних коментарів не надається. Інформація згрупована за підпунктами. В шостому з них – «За фашистськими мурами» і сьомому – «Місця масового винищення населення»³⁵ виділені дані про табір примусової праці на вул. Янівській, описується територія і забудова, режим роботи і жорстоке поводження нацистів у ньому³⁶. У підпункті «контингент ув'язнених» наголошується, що, окрім українців, росіян, євреїв і поляків, у таборі були французькі, палестинські, чеські, югославські, італійські, американські та англійські піддані. Таким чином, читач не може зрозуміти, що все ж у таборі більшість ув'язнених – євреї. Ця національність згадується, між іншими і не першою. Натомість, у підпункті про львівське гетто інформація подана ретельніше. Зазначається, що там переселяли єврейське населення міста³⁷.

Проаналізуймо ще один документ під назвою «Масове знищення радянських громадян», у якому описані випадки масових розстрілів на території Станіславської області³⁸. Представлений документ стосується саме Голокосту, однак конкретно це не вказано ані в назві, ані в самому тексті. У ньому знову ж використаний т. зв. «змішаний» тип. Спочатку

³⁵ Держархів Львівської обл. Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 278. Арк. 27–39.

³⁶ Див.: Зілінський В. Матеріали до історії Янівського табору примусових робіт і табору для військовополонених «Шталаг 328» у м. Львові в 1941–1944 рр.: джерелознавчий аналіз // *Zagadnienia społeczno-ekonomiczne, polityczne, kulturalne i religijne w badaniach polskich, słowackich oraz ukraińskich*. T. I: Historia – Religia / pod redakcją W. Werzbieńca. Jarosław: Wydawnictwo Państwowej Wyższej Szkoły Techniczno-Ekonomicznej im. ks. Bronisława Markiewicza w Jarosławiu, 2014. S. 183–197.

³⁷ Держархів Львівської обл. Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 278. Арк. 37–39.

³⁸ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. Р-98. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 125–136.

в документі йдеться про Станіслав. Описано розстріли, що відбувалися в жовтні 1941 р. Як у назві, так само і в тексті записано, що «мирних радянських громадян» конвоювали на базарну площу, а потім на територію старого єврейського кладовища. Люди з собою мали цінні речі. Перед розстрілом начальник відділу поліції безпеки Г. Крюгер наказав усе зібрати. Навантажили 2 машини. Згадуються злочинці. Участь в акції брали гестапо і українська допоміжна поліція. Отже, можемо зробити висновок, що конкретики в документі мало. Однак, маємо все-таки непрямі свідчення про вбивства єврейського населення. Це і характерні згадки про конфіскацію майна, і екзекуція на території єврейського цвинтаря. Хоча, звичайно, зрозумілим є те, що в таких ситуаціях дослідникові, аби мати повну впевненість, слід зіставляти дати проведення акції, кількість загиблих та ін. деталі.

Цікаво, що, коли в цьому ж документі йдеться про створення гетто у Станіславі, уперше безпосередньо уточнюється національність. У тексті застосовується така форма: «Громадяни, за національністю євреї». Після цього, уже коли подається більш детальна інформація, знову йдеться про «радянських громадян». Так, записано, що станом на 20 грудня 1941 р. у гетто перебувало приблизно 20 тис. «ні в чому не винних радянських громадян». Таке ж формулювання абсолютно так само використовується і в описі перебігу переслідувань євреїв Рогатина. Коли згадується спалення євреїв Косова живцем у синагозі, лише зазначається, що це був «страшний акт знущання над народом», унаслідок чого «спалили велику кількість людей». Парадоксально, проте в документі записано, що вбивство було здійснене в «єврейській синагозі». Мабуть, радянські функціонери думали, що синагога може належати і використовуватися представниками ще якоїсь релігійної громади.

Подібні приклади знаходимо у матеріалах комісій із Золочева та Підкаменя. З першого документа дізнаємося, що 2 листопада 1942 р. нацисти масово вивозили людей із Золочева до табору смерті «Белжець», де їх і вбили. Решту розстріляли 4 квітня 1943 р. у с. Єлиховичі, обабіч міста. Жертв привозили на машинах. Їх заставляли роздягатися, катували. Після цього жінок, дітей і старших людей розстрілювали й закопували в задалегідь підготовлених ямах. Таких ям було виявлено 9. Лише наприкінці документа згадуються євреї як жертви цих екзекуцій і депортацій до табору смерті³⁹. В акті з Підкаменя читаємо, що за період окупації там загинуло 1 тис. 146 осіб, ще 200 людей німці відправили до гетто у Бродах. Зазначено, що понад 2 тис. замучено на території всього району. Кількість євреїв серед числа загиблих працівники комісії не виділяли ні в першому, ні в другому випадках, хоча раніше в документі згадувався розстріл єврейської інтелігенції Підкаменя⁴⁰.

³⁹ Держархів Львівської обл. Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 278. Арк. 6.

⁴⁰ Там само. Арк. 17.

Важливо розуміти, що згадка про переселення місцевих людей до гетто чітко вказує на те, що мова йшла про єврейське населення. Однак працівники комісії вирішили цього не уточнювати.

Усе ж деколи в актах комісії виокремлюють «євреїв», або «осіб єврейської національності» і навіть зазначають про нацистські плани переслідування цих людей. Експерти комісії навіть могли вказувати, що саме євреї найбільше постраждали під час окупації. У висновках НДК щодо розслідування злочинів нацистів на території Тернопільської області згадано, що з особливою жорстокістю нацисти ставилися до місцевого єврейського населення. Описано акції в містах Тернополі й Чорткові⁴¹. В акті комісії з Бережан на початку вказується, що на основі свідчень встановлено про переслідування євреїв нацистами з початку окупації⁴². В акті з Городка також читаємо, що в роки окупації «місцеве населення дуже постраждало, а особливо – євреї»⁴³. Документи обов'язково засвідчують, що агресивні дії нацистів щодо місцевого населення не були спонтанними. В акті з міста Копичинці згадано, що радянське населення, а особливо євреїв, знищували згідно з наперед підготовленим планом. В акті згадуються розстріли в с. Майдан і фільварку Хоростків. Про депортацію до «Белжця» є тільки згадка, що така була⁴⁴. Коли йшлося про розстріли влітку 1941 р. у Більшівцях, у тексті всюди конкретно згадуються євреї. Аналогічно простежуємо це у випадку, коли описано езекуцію в Галичі. Записано, що 14 квітня 1942 р. туди приїхав начальник поліції безпеки у Станіславі гауптштурмфюрер Г. Крюгер. Він дав наказ зібрати 35 «мешканців єврейської національності». Їх помістили на пором, який відправили на середину Дністра. Після цього заставляли плисти до берега. Зі всіх, кого це примусили робити, добралися тільки двоє, але і їх розстріляли⁴⁵. В акті комісії є інформація про 4 тис. 618 євреїв, розстріляних у Косові. Збережено інформацію про 114 євреїв с. Вербоivecь, яких під час акції забрали до Коломиї⁴⁶. Маємо також документи комісії в Обертині про вивезення євреїв із сіл до більших населених пунктів (зокрема, до Городенки) ще в липні 1941 р.⁴⁷ В акті комісії з м. Рудок від 17 травня 1945 р. міститься інформація про те, що ще в червні 1941-го було розстріляно 39 представників єврейської інтелігенції в лісі при дорозі на Львів, за 4 км від

⁴¹ Держархів Тернопільської обл. Ф. Р-274. Оп. 1. Спр. 123. Арк. 1–16.

⁴² Там само. Оп. 2. Спр. 3.

⁴³ Держархів Львівської обл. Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 278. Арк. 2.

⁴⁴ Держархів Тернопільської обл. Ф. Р-274. Оп. 1. Спр. 123. Арк. 162–167.

⁴⁵ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. Р-98. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 125–136.

⁴⁶ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. Р-98. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 1–3, 5–6.

⁴⁷ Там само. Спр. 24. Арк. 9, 12, 13, 15, 17, 19, 23, 25, 27, 29, 31.

міста. А 1943 р., зазначається в документі, з міста до табору «Белжець» вивезено 821 єврея⁴⁸. В акті з Сокаля згадано про депортацію до табору смерті «Белжець» і вбивства на території міста. Описано створення гетто і переселення туди єврейського населення⁴⁹.

Аналіз документів НДК із розслідування злочинів на території, що була частиною дистрикту Галичина, показав, що єврейських жертв нацизму зараховували до категорії «мирні радянські громадяни». Радянські функціонери жодним чином не виділяли особливу долю цих людей. В районних актах деколи можна зустріти випадки, коли євреїв згадували як тих, кого нацисти переслідували згідно з наперед визначеним планом. Проте, частіше трапляються акти «змішаного» типу. В них описані випадки терору супроти цивільного населення. Про те, що йдеться про євреїв, читач може довідатись наприкінці документа, в статистичних даних, або ж навпаки – в тексті, а в статистиці згадки про єврейські жертви вже не буде. Великою рідкістю є наявність поіменних переліків з уточненням національності. Таким чином, якщо брати до уваги лише документи НДК, складеться враження, що єврейське населення якщо й піддавалось жорстокому поводженню, то лише тому, що воно було частиною радянського суспільства.

Варто відмітити, що під час дослідження Голокосту особливу цінність становлять саме районні акти НДК. Адже звіти обласної комісії чи республіканської – це висновки, які мали змалювати загальну ситуацію на окресленій території. Окрім того, на рівні області чи республіки про єврейські жертви згадувати не хотіли. Зважаючи на цю обставину, вивчаючи долю євреїв певного міста чи села, варто звертати увагу власне на акти районних комісій. У них зберігається багато деталей. Завдяки цим документам можна з'ясувати інформацію, що стосується вбивць, жертв і спостерігачів.

У випадках, коли євреїв не згадують, але в той же час володіємо інформацією, що в цьому населеному пункті відбувалися злочини супроти них – слід порівняти максимальну кількість різних джерел. За наявності варто звірити дані із документами місцевої цивільної нацистської адміністрації, СС і поліції, судів чи юденратів. Варто опрацювати мемуаристику, усні свідчення або фотодокументи. Особливо цінною є колекція спогадів тих, хто пережив Голокост. Документи цієї категорії зберігаються в АЖІН (Archiwum żydowskiego instytutu historycznego – Архів єврейського історичного інституту, Варшава). Історія цієї установи пов'язана з Центральною єврейською історичною комісією (Centralna Żydowska Komisja Historyczna), яка була утворена у Любліні і збирала всі відомості про нацистські злочини, здійснені супроти євреїв ще з кінця 1944 р. Нею було опрацьовано велику

⁴⁸ Держархів Львівської обл. Ф. Р-2022. Оп. 1. Спр. 111. Арк. 165.

⁴⁹ Там само. Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 278. Арк. 4.

кількість спогадів тих, хто вижив. Саме на базі комісії 1947 р. створили Єврейський історичний інститут (*Żydowski Instytut Historyczny*) у Варшаві, архів якого, власне, й згадуємо. Він містить колосальну кількість спогадів євреїв Галичини. Також допоможе порівняльна характеристика із документами Федерального центру розслідувань злочинів нацистів у м. Людвігсбург (*Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen zur Aufklärung nationalsozialistischer Verbrechen*), що був заснований ще в 1958 р. у ФРН. Помітно покращить дослідження залучення матеріалів аудіовізуальної колекції інтерв'ю, які зібрала організація *Yahad-in-Unum* (Париж, Франція), або ж Інститут візуальної історії і освіти Фонду Шоа університету Південної Каліфорнії у США (*USC Shoah Foundation – The Institute for Visual History and Education*). Остання організація була утворена відомим кінорежисером Стівеном Спілбергом.

Допоміжну роль під час ідентифікації жертв відіграє наявність специфічних і характерних особливостей ексекцій, які здійснювали нацисти, а саме: мова про місце вбивства – єврейське кладовище; спосіб – розстріли людей, що стояли на перекинутій через яму дошці; т. зв. «техніку» вбивства – постріл у потилицю; вигляд жертв – роздягнені перед стратою і т. ін. При комплексному зіставленні фактів і їх узгодженні можемо стверджувати про безпомилкову ідентифікацію.

REFERENCES

1. Bezymenskii, L. (1998). Informatsiia po-Sovetski [Information in the Soviet style]. *Znamia*, 5, 191–199. [in Russian].
2. Feferman, K. (2003). Soviet investigation of Nazi crimes in the USSR: documenting the Holocaust. *Journal of Genocide Research*, 4, 587–602. [in English].
3. Krugłov A. (1989) Deportacje ludności żydowskiej z dystryktu Galicja do obozu zagłady w Bełżcu w 1942 [The deportation of Jewish population from the district of Galicia to the Belzec death camp in 1942]. *Biuletyn Żydowskiego instytutu historycznego*, 3, 101–118. [in Polish].
4. Levitas, F. (1999). *Yevrei Ukrainy v roky Druhoi Svitovoi Viiny* [Ukrainian Jews during World War II]. Kyiv: Vyriv. [in Ukrainian].
5. Maksymchuk, Ye. (2007) *Diialnist derzhavnykh komisii z rozsliduvannia zlochiniv natsystiv na terytorii Ukrainy (1941–1951 rr.): typo-vydovyi sklad ta informatsiyni potentsial dzherelnoho kompleksu* [The activity of state commissions for the investigation of Nazis' atrocities on the territory of Ukraine (1941–1951): the types and categories composition and information potential of a source complex] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kyiv. [in Ukrainian].
6. Megargee, G. P. (2009). The United States Holocaust Memorial Museum encyclopedia of camps and ghettos, 1933–1945. In Vol. II: *Ghettos in German Occupied Europe. Part A*. [in English].
7. Podolskyi, A. (1996) *Natsytskyi henotsyd schodo yevreiv Ukrainy (1941–1944 rr.)* [Nazi genocide of Ukrainian Jews in 1941–1944] (*Candidate's thesis*). Kyiv. [in Ukrainian].

8. Pohl, D. (1996). *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens* [National Socialist Persecution of Jews in Eastern Galicia in 1941–1944: organization and implementation of a state mass crime]. Munich: Oldenbourg. [in German].
9. Polsen, N. (2009). Rozsliduvannia voiennykh zlochyniv po-sovietsky. Krytychnyi analiz materialiv nadzvychainoi derzhavnoi komisii [The investigation of war crimes in the Soviet style. A critical analysis of materials of the Extraordinary State Commission]. *Holokost i suchasnist: studii v Ukraini i sviti*, 1, 27–45. [in Ukrainian].
10. Sanders, M. R. (1995). *Extraordinary crimes in Ukraine: an examination of evidence collection by the Extraordinary State Commission of the U.S.S.R. 1942–1946 (Ph.D. thesis)*. Ohio University. [in English].
11. Sandkühler T. (1996). *Der Judenmord in Ostpolen und die Rettungsinitiativen von Berthold Beitz 1941–1944* [The murder of Jews in Eastern Poland and the rescue initiatives of Berthold Beitz in 1941–1944]. Bonn: Dietz. [in German].
12. Sorokina, M. (2005) People and procedure: toward the history of the Soviet investigations of the Nazi war crimes. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, vol. 6, no 4, 797–831. [in English].
13. Vynokurova, F. (2003). *Fondy Derzhavnoho arkhivu Vinnytskoi oblasti yak dzherelo z istorii doli yevreiv pid chas nimetsko-rumunskoi okupatsii 1941–1944 rr.* [Fonds of the Vinnytsia Regional State Archives as a source from the history of Jews' fate during the German-Romanian occupation in 1941–1944] (*Ph.D. thesis*). Kyiv. [in Ukrainian].
14. Yelysavetskyi, S. (1999). *Katastrofa i opir ukrainskoho yevreistva (1941–1944): narysy z istorii Holokostu i oporu v Ukraini* [The catastrophe and resistance of Jewish people in Ukraine in 1941–1944: essays on the history of Holocaust and resistance in Ukraine]. Kyiv. [in Ukrainian].
15. Zilinskyi, V. (2014). Materialy do istorii Yanivskoho taboru prymusovykh robit i taboru dlia viiskovopolonenykh «Shtalah 328» u misti Lvovi v 1941–1944 rr.: dzhereloznavchyi analiz [Materials for the history of the Yaniv forced labor camp and the «Shtalah 328» camp for prisoners of war in Lviv in 1941–1944: a source study analysis]. In W. Werzbieńca (Ed.), *Zagadnienia społeczno-ekonomiczne, polityczne, kulturalne i religijne w badaniach polskich, słowackich oraz ukraińskich. Vol. I: Historia-Religia*. Jarosław: Wydawnictwo Państwowej Wyższej Szkoły Techniczno-Ekonomicznej im. ks. Bronisława Markiewicza w Jarosławiu. 183–197. [in Ukrainian].
16. Zilinskyi, V. (2019) *Holokost na terytorii dystryktu «Halychyna»: dzhereloznavchyi analiz problemy* [Holocaust on the territory of Galicia District: a source study analysis of the problem] (*Candidate's thesis*). Kyiv. [in Ukrainian].

Volodymyr Zilinskyi

Candidate of Historical Sciences,

Senior Custodian of the

Document Storage Department,

State Archives of the Lviv Region;

Assistant of the Department of History,

Museum Studies and Cultural Heritage,
Lviv Polytechnic National University
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2734-6912>

**CRITICAL ANALYSIS OF IDENTIFICATION
OF JEWISH VICTIMS BASED ON THE MATERIALS
OF THE EXTRAORDINARY STATE COMMISSION
OF THE U.S.S.R. ABOUT NAZI CRIMES ON THE TERRITORY
OF THE DISTRICT OF GALICIA**

Abstract. The purpose of the article is to trace the peculiarities of identification of Jewish victims in the documents of the Extraordinary State Commission for the Establishment and Investigation of the Atrocities of the German Fascist Invaders and Their Accomplices and the Damage They Caused to Citizens, Collective Farms, Public Organizations, State Enterprises and Institutions of the USSR (ChGK) on Holocaust studies in the District of Galicia. A **scientific novelty** of the study lies in the first attempt to investigate the identification of Jewish victims in the materials of the Extraordinary State Commission in the territory that was a part of the District of Galicia. The article identifies typical ways of describing Nazi crimes against the Jewish population, reveals the relationship between the construction of the myth of the great victory and the activities of the Commission, traces common and different things in the documents at different levels of its work, starting from district departments up to the conclusions of the Republican and All-Union commissions. Practical examples of identifying Jewish victims of Nazis are given. In our study we use historical-comparative and historical-typological **methods**. We analyze archival materials and draw conclusions about the lack of consideration of Nazi victims on national grounds. Jews were mostly classified as «peaceful Soviet citizens». In no way did the particularly tragic fate of these people stand out in the Commission's reports at the highest levels. In this way, the very memory of the Jewish community was leveled. After all, the absence of a national principle in the study of the Holocaust is the absence of one of the main features of genocide. Jews were persecuted for being Jews, not Soviet citizens. In addition, it should be noted that in the acts of lower level Commissions, such as district ones, there is a national principle. **Conclusion.** In general, thanks to this study, we can say that the Jewish victims are mostly spoken about among the categories of «peaceful Soviet citizens». Usually they were mentioned in the «mixed style». It means that the word combination Jewish victims appeared just in the one part of the document and there is nothing about that in the other parts. They were mentioned either in the text of the document, or in the conclusions, or in the statistics at the end. Rarely the Jews are spoken about with specific clarifications of nationality and special destiny. Hardly ever the personalization of the victims existed.

Key words: Holocaust; District of Galicia; Jews; Extraordinary State Commission of the U.S.S.R.; Investigation of the Nazi crimes.